

Jámborné Balog Tünde

Tüköre a szép rozmarinnak

Apokaliptikus időket élünk. Minden a visszájára fordult, értékeink kigúnyolva, sárba tiporva. Öregeink elhagyatva, gyerekeink a virtuális világ labirintusában tévelyegve, a középgeneráció pedig célok és hitek nélkül a mának él. Ebben a zűrzavarban a múlt az egyetlen biztos támpont. Ami már megtörtént, mérték lehet a jelenben.

A kifsarsang nagy női szentjeinek nyomában járok: Teréziáknak, Erzsébetnek és Katalinnak. Írásom címe, a *Tüköre a szép rozmarinnak...* idézet egy barokk kori, Alexandriai Szent Katalin mártíriumát elbeszélő vallásos ponyvából, azonban ráillik mindegyikükre: a rozmaring a hűség és tisztaság jelképe

Gyerekkorom pityangos fűszőnyegén még játszottunk körjátékokat: csön-csön *gyűrű, aranygyűrűt, lánc, lánc, eszterláncot, ispilangi rózsát*, de legjobban az *Erzsébet asszony kéreti lányát* játékot szerettem, talán mert elképzelttem hozzá a titokzatos Erzsébet asszonyt. Nem volt azonos sem Mária rokonával, sem az Árpád-házi királykisasszonnyal, sem Mátyás anyjával, sem Ferenc József hitvesével; a sötét ruhás, lefátyolozott, mitikus asszonyban azonban – akinek árnya a csivitelő kislányok között keringett – mindegyikből volt valami, még a szerencsétlen csejtei várúrnőből is, akit azzal vádoltak korabeli ellenségei, hogy cselédlányai vérében fürdik. A játékokban nemcsak a képszerűség ígézett meg, hanem a nyelv szépsége és archaikus ízei; lúdbőrizik hátam a gyönyörűségtől most is, ha egy-egy soruk eszembe ötlük, és mert tudom az *ispiláng* eredetét – ich spiel ein –, lenyűgöz anyanyelvem mindent magába olvasztani tudó ereje.

Elemibe apácákhoz jártam. Első tanítónóm Feller Mária Teréziána főnöknő volt. A bánáti sváb parasztlányból lett szegedi iskolanővér a katekizmust és a helyesírást tekintette a tudás alapjának, hittanóra és tollbamondás minden napra jutott órarendjében. Énekeltünk is sokat, a szenténekek mellett mondókákat, népdalokat és játékokat tanított nekünk. Ő maga nem, de a fiatalabb apácák néha beálltak közénk, fehérrel bélelt fekete fátylukat meglibbentette a szél.

Főnök néni névnapját Kodály nagyszalontai köszöntőjével ünnepeltük, *Serkenj fel, kegyes nép, mosolyog az hajnal*, énekeltük Emilia nővér vezényletével október 15-i névnapján. Akkor még nem tudtam, hogy a Terézia a Bánát és Bácska egyik legkedveltebb neve a XVI. századi Avilai Nagy Szent Teréz után, akit kóbor apácának csúfoltak kortársai, mert élete nagy részét az utakon töltötte. Kolostortól kolostorig utazva regulázta az elvilágiasodott karmelita apácákat, s ahol nem talált, ott épített rendházat. A világirodalom egyik legnagyobb nőírója volt, a három női egyházdoktor egyike. A Dél-Alföldön, ezen a Spanyolországtól oly messze eső vidéken Habsburg-közvetítéssel, Mária Terézia személye és telepítései révén lett ismertté és tiszteltté. Szabadka német

neve – Theresienstadt – ebből az időből származik, a város címerébe ezért került bele az avilai apáca imádkozó alakja, és Pest VI. kerülete is a nagy királynő látogatásának emlékére lett Terézváros.

A Terézia név először főúri családokban jelent meg, de gyorsan eljutott a polgári körökbe és a falvak népéhez. Ki nem hallott Brunsvik Terézről, az óvodaalapító grófnőről, valamint az életét a nőnevelésnek szentelő Karacs Terézkéről, vagy a szakácskönyvíró szegedi Rézi néniről? Német ajkú nemzetiségeink, svábok, szászok és cipszerek terjesztették tovább, de nem maradt meg közöttük: vingai bolgár és kászonjakabfalvi székely ükanyám is Teréz volt, s hogy a huszadik század első felében még kedvelt keresztnévnek számított, nemcsak az bizonyítja, hogy az én harmadik nevem is Teréz; máramarosi gyermekéveim jellegzetes alakját, a Visó jéghideg vizében szennyesünket mosó sovány zsidó asszonyt is Teréz néninek hívták. Ez a kései népszerűség azonban nemcsak a *nagy utat* bejáró avilai apácának, hanem a *kis út* nővéreinek, a Kisded Jézus nevééről elnevezett Lisieux-i Kis Szent Teréznek is köszönhető, akinek névünnepe október elsején van, a nagy előd napjának árnyékában, rövidke huszonöt éve pedig szinte a szemünk előtt pergett le a XIX. század utolsó negyedében. *A modern idők legnagyobb szentje*, mondta róla Pius pápa, és népszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy szobrával minden katolikus templomban találkozunk. Nagysága abban rejlett, hogy rátalált a Jézushoz vezető, mindenki számára elérhető kis útra.

Népszokásokban is tetten érhető kultusza nem alakult ki Lisieux-i Terézkének, Avilai Terézének is csak a kezdetei jelentek meg a Kárpát-medencében. Bálint Sándor, a szakrális néprajz nagy tudósa említi az egykor Teréz hetében kezdődő Balaton-vidéki és egri szüretet, a *Teréz-szedést*, és hogy a szögedi öregasszonyok Teréz napján nem mostak és nem sütöttek, bár ezt eleinte a nagy királynő iránti tiszteletből tették, és a dologtiltás gyakorlata csak később testálódott az *Istennel beszélgető szent Terézára*.

Nevük nem túl divatos mostanában. A keresztnévek enciklopédiájából tudjuk, hogy 1996-ban mindössze huszonnégy kislány kapta a Teréz, illetve tizenegy a Terézia nevet.

Akkor, a háború után még minden gyerek ismerte és játszott azokat a játékokat, amikkel a templom és az iskola közötti téren múltattuk az időt tízpercekben, de hamarosan kemény idők és új játékok jöttek: az apácákat kiűzték iskolájukból, és a templomtéren primitív csasztuskák, idétlen zakatolás és a *Bunkócška* éneklése váltotta fel a Kodály gyűjtötte dallamokat. Az emberek megtanultak hallgatni, nem mesélték el többé életük viszontagságait az utánuk következőknek, így megszakadt a generációk közötti információs lánc. Az általánossá vált amnézia nemzedékeket zárt ki a társadalmi emlékezés folyamatából, és úgyszólván a történelemből is.

A háború utáni években azonban, amikor az apácákhoz jártam, az emberek fejében még nem esett darabokra, még egyben volt a világ; a hit, a törvények tisztelete és a szokások rendje abroncsozta össze az időt, nem folyt szét hasznavehetetlenül, mint a kantából kiömlő víz, a hónapoknak, heteknek, napoknak nevük volt, nem számuk, telítve voltak költéssel és játékosággal.

Különös varázsa volt régen a kalendáriumoknak. Napjaik mögött szinte tapinthatóan álltak sorfalat a szentek, és a liturgikus év szakrális eseményei tagolták az évet. Mintegy útjelzőként álltak az esztendő nagykörútján, olyan valóságosan, akár a sopronbánfalvi pálos templom lépcsősorának kőszobrai, vagy mint a régi hidak, ösvények karinges Nepomuki Jánosai, rajnai gúnyás Vendelinjei, vagy Szent Donát és Orbán kőképei a szőlőhegyeken. Jártunk-keltünk közöttük Urunk születésétől a Szentlélek eljöveteleig, a Szent György-napi elszegődéstől a Dömötör-napi juhászünnepig, a judikai vásártól az erzsébeti sokadalomig, a húshagyókeddi maszkás bolondozástól a katalini bálig. Hozzájuk mérhettük az időt és a teendőket, közbenjárásukat kérhettük ügyes-bajos dolgainkban, avagy munkánk közben, testi és lelki javakkal halmoztak el minket. Mintha ugyanezt a képet festené egy XVI. századi, Nagyszombatban kinyomtatott naptárvers Szent András havi töredéke:

*Szenteknec seregi erettunc imadnac:
Emre herczeggel melletunk is tamadnac,
Isten elöt Martonnal kedueszen alnac
Ki nillt szep io uolta, Erse aszonnac:
Valaki helt nem adand igazsagunknac,
Köteleben leszen hidgye, szent Andrasnac.*

Amikor még nem volt közkinccs az írás-olvasás tudománya, verses öröknapotárak segítették az eligazodást, az úgynevezett csíziók. Újév napja – latinul Circumcisio Christi – Jézus körülmetélésének ünnepe, és a latin naptárversek ennek a napnak és januárnak a nevével – Císio Janus – kezdődtek. A latin *císio* a népnelvben *csízió* lett. (Lám, ez is példa a nyelv erejére: a csíziót később a naptár szinonimájaként használták, és az *érti a csíziót* szólásban is találkozunk vele.)

A latin csíziókban és magyar fordításaikban kezdő szótagjaikkal szerepeltek a legfontosabb ünnep- és névnapok. Minden napnak egy szótag felel meg, így könnyen kiszámítható, hogy az ünnepek hányadikára esnek. Nem minden szótagnak van értelme, de a ritmikus szöveg könnyen megtanulható, mint akármely mondóka. A legrégebb magyar nyelvű csízió a sokáig elveszettnek hitt Nagyenyedi-kódexben maradt fenn az 1480-as évekből. Ez az akaratlan szürrealis képekkel megtűzdelt, üde és friss írásmű Szepesi Attila szerint *meghökkenítő olvasmány: nincs az a mai lettrista poéta, a szürrealizmus és egyéb izmusok leleményeivel élő modern mester, aki ilyen elvont, mégis eleven művet alkotna... A vers, mely (többnyire) nyolc szótagos sorokból áll, pereg, fortyog és örvénylik, érzékeltetve az esztendő múlását, az egymásra tipró ünnepek színes kavalkádját. Néha elégikus tűnődésre lassít egy-két sor erejéig, hogy aztán újra meglóduljon és szinte egy modern nyelvgyötrő mondóka leleményességével folytatódjék.*

Novemberi ünnepeink így szerepelnek benne:

*Emre úrnak hoz bort Márton
Bereck láta miként Elis fon
Cec Kele Katlén itt adós*

Holnap befogom a kacsákat, hogy kész lögyenek Örsébetre, mondta Édesvica keresztanyám Mindenszentekkor, mert hízott kacsát szánt ajándékba nővére – apai nagyanyám – névnapjára. Két hétig kellett tömni, hogy szép kövérek legyenek és megnőjön a májuk, *van, aki három hetet számít, bogárkám, de azt nem mindenik ruca bírja ki*, magyarázta Édesvica, és még kislánykoromban megtanultam, hogy a kukoricaáztatás, a sámli és az ölbe terítendő zsák előkészítése fontos rítus napra pontosan megszabott renddel, mint a nagyheti takarítás vagy a Bálint-napi tyúkültetés, mint minden munka és tevékenység újévtől szilveszterig, mert szakrális a profánnal keveredett abban a virtuális szertartáskönyvben, amit felmenőink a fejükben tartottak. Éppen ez volt a lényege. A rend, a gazdasági és a liturgikus év együttes rendje közelebb hozta a földhöz az eget, mintegy spirituális keretet adott a létezés hétköznapijainak, végső soron megszabta helyünket a világban. Mindenki tudta, mikor mi a dolga, és az ember lánya sem ténfergett akkoriban boldogtalanul, női identitását és emberi méltóságát veszítve egy olyan világban, ahol vagy szextárggyá teszik, vagy férfimentalitást erőltetnek rá valami álságos egyenlődsi nevében.

Édesvica szorgalmasan tömte a térde közé fogott kacsákat a csípős novemberi reggeleken, miközben a kamra és gang közötti kis virágoskertben még növekedtek keresztapám rózsafáinak utolsó bimbói, és csak a rövidülő nappalokra szabadultak ki az éjszakára rájuk húzott újságpapír zacskók menedékéből, hogy a fagyveszély elmúltával a bágyadt őszi fényben sütkérezzenek.

Örszi rózsái mondta a református Édesvica, bár nem sokat tudott a rózsacsoda történetéről, és ezek a fagytól megóvott virágszálak akkor is kijártak nagyanyámnak, ha *Erzsébet mögrázta a pöndölyit*, vagyis Erzsébet napja körül – ahogy gyakran előfordul – leesett az első hó.

A névadás minden korban mágikus cselekedet, a névválasztást komolyan megfontolják a szülők, gyermekük nevével is kifejezik, hogy ők maguk milyen elvekhez, értékekhez, mintákhoz igazodnak. A nevek beszélnek. Szólhatnak a hagyományokhoz való ragaszkodásról, kifejezhetnek elkülönülést, szakítást, és elég végignézni a mostani anyakönyveket, hogy kirajzolódjanak szellemi mélyrepülésünk útvonalai és nemzeti létünk szűkülő határai. (Ha egy nagy világégés után csak az anyakönyvek maradnának meg, törhetné a fejét a jövőbeli kutató, hogy mi történt ezen a földön az ezredfordulóhoz közeledve, mert főleg angol és újlatin nevekre találna bennük, és látva a születési helyeket azt hihetné, hogy minden falu és kisváros elnéptelenedett, hiszen gyermek csupán a nagyobb települések kórházaiban született.)

Amikor II. András és Meráni Gertrúd Sárospatakon vagy Pozsonyban nevet adott harmadik gyermekének, keresztény hitüknek megfelelően választották Keresztelő Szent János édesanyjának magyar névváltozatát, az Erzsébetet, egyúttal azonban a kor divatjának is hódoltak: a középkorban ez volt a leggyakoribb női név. Népszerűségét a XIII. század óta tovább gyarapította a Thüringiába szakadt és halála után négy évvel az irgalmasság testi cselekedeteinek gyakorlása és önmegegyezésének okán szentté avatott Árpád-házi

királykisasszony, ám mi mégis a rózsacsoda vándorlegendájára emlékezünk szívesebben, talán mert életének realitásait – melyekről kortársai, udvarhölgyei és szolgálói hitelesen tudósítanak – nehezen tudnánk követni.

*Ó Erzsébet, Erzsébet,
Szent Erzsébet asszony,
mondd el nekünk, mit viszel,
rózsát vagy malasztot?*

– hangzik fel a gyerekjáték-dal modern változata egy ezredvégi Szent Erzsébet-himnusz bevezetőjeként. A rózsává változott kenyér Erzsébet kötényében ugyanis maga a képpé vált költészet, míg a vallomásokból kirajzolódó valóság egészen más – nyomor és betegség –, elviseléséhez bizony sok malasztra van szükség. (Újabb példa: az ószláv eredetű *malaszt* a régi magyar nyelvben a *Halotti beszéd* óta az isteni kegyelmet, isteni ajándékot jelentette, és nem lehet eléggé sajnálni, hogy újabban az általánosabb értelmű, ezért szegényesebb *kegyelem* szó lépett helyébe az imádságokban és a liturgikus nyelvben.)

Erzsébet – mikor szeretett férje halála után egyedül maradt gyermekeivel és az őt nem igazán kedvelő hercegi családdal Thüringiában – mindenét a szegényekre, szenvedőkre áldozta, és maga is részt vett az ispotálybéli betegek és kicsinyek gondozásában, *saját kezével ápolta és fátylával arcukat, a szájukból és orrllyukaikból kifolyt nyálat, váladékot letörölte*. A befogadott szegény gyermekek között *a rüheseket, betegeket, gyengéket de a nagyon piszkosakat és deformáltakat különösen szerette, a fejüket kezével megérintette, őket a keblére vonta*.

Árpádházi Szent Erzsébet hallatlan népszerűsége dacára sem ihletett szokásokat, csupán egy időjárással kapcsolatos metaforát: ha napján havazik, akkor ő rázza meg a pendelyét, és gyermekdalok utalnak rá, titokzatos asszonyaként kerüli-fordulja várát, hol anyaként, hol házasságszerzőként adva, nem adva, kéretve szebbik-jobbik, karcsú, magasabbik lányát, ha ugyan nem egy másik Erzsébet asszonyról szól az ének.

Bálint Sándor szerint elképzelhető, hogy voltak erzsébeti népszokások, csak feledésbe merültek, és az utolsó pillanatban megörökített mezőkövesdi halotti tor mennyei lakomának nevezett ősi hagyományát hozza fel példának. A torra tizenhárom koldust hívtak meg. A vezető koldusasszony különféle áldásmondások után az étkezés végén Szent Erzsébet csodatételéről, az ispotálybéli szegények látogatásáról és vendégleléséről emlékezett meg, mely alkalommal a király megholt szüleit, apósát, anyósát, rokonait látta terített asztal mellett ülni *mennyei fényességben*. A király térdre esett és megszólalt: *Mit szegénynek nyújt kezed, azt az égben fölleled*. Ezután mindnyájan ittak a jancsikancsó borából, majd újratöltötték, és átvitték a szomszédba, ahol öregek és betegek voltak. (A jancsikancsóban tartották régen a karácsony másnapján a János-áldással megszentelt bort. Ebből adtak a betegeknek, haldoklóknak is.)

Szent Erzsébet fiatalon halt meg, 1331. november 17-én. Mi november 19-én, temetésének napján emlékezünk rá, és köszöntjük nevének mai viselőit, akik fogyatkozóban vannak. Erzsébetet az őszi kisleveg többi jeles szentjével – Terézszel és Katalinnal – együtt lassan kiszorítják a külföldi szappanoperák

hősnői, akiknek nemcsak neve, hanem sajnos viselkedése és élete is példa a valódi ideálokat nem ismerő mai lányok előtt. (A statisztikák szerint az ezredfordulóhoz közeledve 1996-ban mindössze 238 Erzsébetet és 487 Katalint anyakönyveztek, holott számuk harminc évvel korábban 3394, illetve 3782 volt, az elmúlt századokban pedig *listavezetők* voltak.)

A fogyatkozás dacára azonban még mindig több mint félmillió Erzsébetünk és Katalinunk van, minden családban volt, van és talán lesz is legalább egy belőlük. Névnapjuk megülése rokonösszetaró, barátságápoló szertartások sorozata: még el sem fogy az erzsébeti aprósütemény, még el sem hervad Erzsébet rózsája az üvegvázában, már a katalini torták masszáját keverik szorgos kezek, és fürkész pillantások tallózzák a virágboltok választékát, hogy megkapják jussukat a múltbéli és jelenlegi Katalinok, Katicák, Katinkák, Katusok, Katák, Katókák; nagy-, déd-, ük-, szép- és ősanynák; testvérek, tántik, sógorasszonyok, gyermekek és unokák; nemes- és polgárnők, parasztlányok; szépek vagy csúnyák, bölcsek vagy butuskák, mégis egyformán szeretetre méltók és szeretetre éhesek, mint mi valahányan ebben a rideg, elidegenedett világban.

A kifsarsang az őszi napforduló idején, Szent Mihály ünnepén, szeptember 29-én kezdődött, amikor a korai szüretnek bora megforrt, ezért is nevezték a régi szögediek az arkangyalt *Borszűrő Mihálynak*. A nagy borvidékek szőlőiben még csak ekkortájt, vagy még később, október derekán jelentek meg a vidám szüretelő, s ahogy véget ért a nyárra és ősz elejére összetorlódó mezőgazdasági munkák dandárja, padlásra, csűrbe került a kenyérnek és takarmánynak való gabona, kazlakba a széna, verembe a krumpli és a répa, kamrába a borsó és a bab, földbe a mag, kamrába a halászháló, istállóba a nyári legelőkről hazahajtott jószág, szaporodni kezdtek a szüreti multságok, bálók és az őszi lakodalmak, mert a hagyományos paraszti életben a házasodásnak is megvolt a maga ideje és rendje.

A kifsarsang Katalin napjáig, november 25-ig tartott. *Kathrein sperrt Tanz und Geigen ein*, vagyis *Kata zárja a táncot és a hegedűt*, mondták a bánati németek, és ezután se muzsika, se multság nem zavarhatta meg a néhány nap múlva kezdődő adventi várakozás áhítatát. Katalinkor azonban még javában állt a bál, ahogy Bálint Sándor írja, minden társadalmi réteg rendezett bálokat ezen a napon.

Azok az eladó lányok, akik kifsarsangkor pártában maradtak, alig várták Katalint, a bölcseket vitában legyőző okos szüzet, a lányok pártfogóját, akitől azt kérték, szerezzen nekik vőlegényt, vagy legalább mutassa meg jövődöbelijüket. Hiedelmük szerint ha az ezen a napon a meggyfárol letört katalinág vízbe téve karácsonyra kivirágzott, a vízkeresztkor kezdődő nagyfarsangkor számíthattak esküvőre, különösen ha András éjszakáján az egész napi böjtölés után megálmodták, ki lesz a férjük, vagy éjfélkor tükörbe nézve meglátták jövődöbelijük arcát.

Szent Katalin kultusza ezer esztendővel Erzsébeté előtt kezdődött, az alexandriai szűz a IV. században élt és halt hitéért vértanúhalált. Attribútuma kínzásának eszköze, a szöges kerék, életének summája tántoríthatatlan hűsége égi vőlegényéhez, Jézushoz, akivel álmában maga Szűz Mária jegyzte el,

az alexandriai királylány ujjára húzta a Kis Jézus gyűrűjét. Verses és prózában megírt legendáját az Érsekújvári és Érdy-kódexből, valamint a vallásos barokk ponyvairodalomból ismerjük. Ezek és a délszláv nemzetiségeknél gyűjtött énekek és imádságok bővelkednek szépséges metaforákban és képekben: *ez világnak gyöngye, szüzeknek rózsája, eleven liliom, tüköre a szép rozmarinnak.*

A népi vallásosságban, népköltészetben és a népszokásokban azonban mindig együtt van a világ kettőssége: az égi mellett ott a földi, a lélek mellett a test, a légies mellett a vaskos. Katalin-nap időjárási regulája mentes minden szépelgéstől, amikor tömören elénk tárja az évezredek megfigyelések eredményét: *ha Kata kopog, karácsony lotyog*, és ez rendszerint be is válik, a november végi és adventi kemény fagyokat karácsonyi enyhülés váltja, aminek természetesen a fordítottja is igaz, a lotyogós, vagyis esős Katalinra fehér karácsonyt várhatunk.

Avilai Szent Terézia és Lisieux-i Szent Teréz, Magyarországi Szent Erzsébet és Alexandriai Szent Katalin rendkívüli nők voltak: a bölcsesség, a szeretet, a hűség és a bátorság példái. Egyikük céltudatos apáca, másikuk árva kislány, egy királykisasszony, egy bátor vértanú. Alakjukat nem fakította ki az idő, a századok csak fényesítették glóriájukat, és most is készen állnak rá, hogy példát adjanak és kivezető utat mutassanak a káoszról.

ROZMARINGOS TRIPTICHON